

Загальносвітовий контекст освіти

Основоположні принципи школи дії у педагогічній спадщині В.А. Лая

Людмила ВЕРЕМІЮК,

аспірант Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Сучасні перетворення у суспільному житті викликали зміни в системі освіти України, зокрема перехід до парадигми особистісно орієнтованого навчання і виховання, що передбачає насамперед визнання дитини суб'єктом розвитку, навчання і виховання, врахування її інтересів. Вчені здійснюють пошуки шляхів вирішення нових освітніх завдань, які спираються на інноваційний педагогічний досвід, накопичений в історії педагогіки. У цьому контексті цікавим є період кінця XIX – початку XX ст. Адже в цей час у світовій педагогічній науці утверджувалися реформаторські ідеї педоцентризму, педології та прагматизму, характерні для експериментальної педагогіки. Дослідження порушеної проблеми є досить актуальним і має важливе значення.

Ідеї реформаторської педагогіки знайшли відображення в працях вітчизняних вчених С.Ана-
нїна, О.Залужного, Я.Мамонтова, О.Попова, І.Соко-
лянського, Я.Чепіги та ін. Історико-педагогічний
процес періоду кінця XIX – початку XX ст. став
предметом досліджень Б.Бім-Бада, Р.Вендровської,
Н.Вейкшан, Н.Воскресенської, О.Джуринаського,
С.Золотухіної, В.Кравця, В.Курила, М.Левківського,
З.Малькової, С.Мендліної, О.Піскунова, О.Попової,
К.Салімової, О.Сухомлинської та ін.

Різні аспекти проблеми розвитку реформаторсь-
ких педагогічних ідей та течій розкриті у дисер-
таційних дослідженнях О.Барило («Ідеї вільного
виховання в реформаторській педагогіці кінця
XIX – першої третини XX століття»), В.Лук'янової
 («Розвиток експериментальної педагогіки в Україні
(20–30-ті роки XX століття)'), Т.Петрової («Гуманіза-
ція навчально-виховного процесу у «реформатор-
ській» педагогіці кінця XIX – початку XX століття»),
І.Батчаєвої («Теорія нового «вільного» виховання
педагогів-реформаторів Бременської наукової
школи Німеччини (кінець XIX – початок XX століт-
тя)'), А.М. Растрігіної («Розвиток теорії вільного ви-
ховання у вітчизняній і зарубіжній педагогіці кінця
XIX – першої половини XX століття»). У цих працях
розглядаються окремі підходи вітчизняних та за-
рубіжних представників реформаторської педаго-
гіки до проблеми вивчення дитини, аналізуються
різні аспекти розвитку педагогічних інновацій.
Однак творчий доробок педагогів-реформаторів
досліджений недостатньо і потребує глибшого

вивчення, яке може мати практичне значення для
реформування освіти в Україні.

Мета цієї статті полягає у висвітленні педагогіч-
них поглядів засновника школи дії В.А. Лая та роз-
критті змісту основних принципів його школи.

У кінці XIX – першій третині XX ст. виник педаго-
гічний рух «реформаторська педагогіка», який мав
на меті змінити систему освіти, що не відповіда-
ла вимогам того часу й потребам дитини. У межах
цього руху сформувалися течії та напрями, його
представляли окремі педагоги, творці власних ав-
торських шкіл. Це, зокрема, Е.Мейман, Г.Рішар (екс-
периментальна педагогіка), Д.Дьюї (прагматизм),
Г.Кершенштейнер (трудова школа, громадянське
виховання), А.Фер'єр (нове виховання і нові шко-
ли), В.А. Лай (педагогіка дії), Е.Кей, Г.Шаррельман,
М.Монтессорі (вільне виховання), А.Ліхтварк, Е.За-
львюрк, П.Наторп (соціальна педагогіка) [1, с. 774].

Лідером реформаторської педагогіки, на думку
багатьох учених, був американський філософ, пе-
дагог та соціолог Джон Дьюї, творець прагматичної
педагогіки, ім'я якого асоціюється з новим вихован-
ням та трудовою школою. На його ідеї спирався у
своїй педагогіці німецький вчений, теоретик експе-
риментальної педагогіки, представник педагогіки
дії Вільгельм Август Лай (1862–1926). Навчався май-
бутній педагог у Вищій технічній школі в Карлсруе
та у Фрайбурзькому університеті, потім працював
сільським учителем. З 1892 р. викладав в учитель-
ській семінарії в Карлсруе та у Фрайбурзькому
університеті, де здобув ступінь доктора філософії

(1903). Цього самого року було опубліковано його працю «Експериментальна дидактика», в якій автор виклав свої вимоги до трудової школи [там само, с. 444].

Через усі твори В.А. Лая проходить ідея праці. Він розглядав її не як навчальний предмет, а як принцип навчання усіх дисциплін. Ручна праця, на його думку, має вводитися в народну школу (Volksschule) насамперед як засіб розумового, фізичного та духовного розвитку учнів. У 1910 р. на зібранні вчителів у Страсбурзі В.А. Лай виступив з доповіддю про нові педагогічні течії і звернувся увагу на значну плутанину понять та термінів в педагогічних концепціях. Він запропонував провести межу між поняттями «трудова школа» і «школа дії», зауваживши, що ці поняття хоч і мають спільні риси, але відрізняються за змістовим наповненням. Трудову школу варто розуміти як продуктивну працю, а школу дії – як різнобічну діяльність, до якої як складова входить і продуктивна праця. В.А. Лай вказав також на те, що у поняття «трудова школа» в педагогічному середовищі вкладають різний зміст.

Як послідовник Е.Меймана, В.А. Лай у своїй діяльності виходив із біологічно-психологічного трактування єдності сприйняття, розумового перероблення сприйнятого і вираження уявлень, що склалися завдяки малюнку, макету, драматичному акту або будь-якій іншій дії, яка сприяла пристосуванню дитини до навколишнього життя.

В.А. Лай протиставляв педагогіку дії гербартианській школі вербального навчання. Пропагував побудову навчального процесу на основі дії (реакції), тобто будь-якої практичної і творчої діяльності учнів. Враховуючи ідеї педоцентризму, завдання соціуму вбачав у створенні сприятливого для розвитку особистості біологічного і суспільного середовища [там само].

На думку педагога, способом реалізації педагогіки дії є життя дитини з її гармонійним розмаїттям реакцій [5, с. 187]. В.А. Лай розглядав дитину «як живу істоту, тіло і душа якої прагне до розвитку». Тіло є «сенсорно-моторним апаратом», основою якого є нервова система, що складається з чутливих нервів, котрі сприймають і проводять подразнення, з центральної частини – спинного і головного мозку, що переробляє подразнення, та рухових нервів [там само, с. 17–32].

Поведінку дитини та процес її адаптації до навколишнього середовища В.А. Лай розглядав на основі вчення про природу реакцій. Відповідно до основного принципу дії, дитину варто вивчати у тісному зв'язку з навколишнім середовищем, яке діє на неї і на яке, у свою чергу, діє вона сама [3, с. 85].

На основі запропонованої схеми педагогічного процесу (див. рис. 1) В.А. Лай розробив органічний навчальний план. Все викладання він поділяв на спостережувально-речове та зображально-формальне. До першого він відносив усе те, що пов'язане зі сприйманням: життя природи (природна історія, фізика, хімія, географія), життя людини

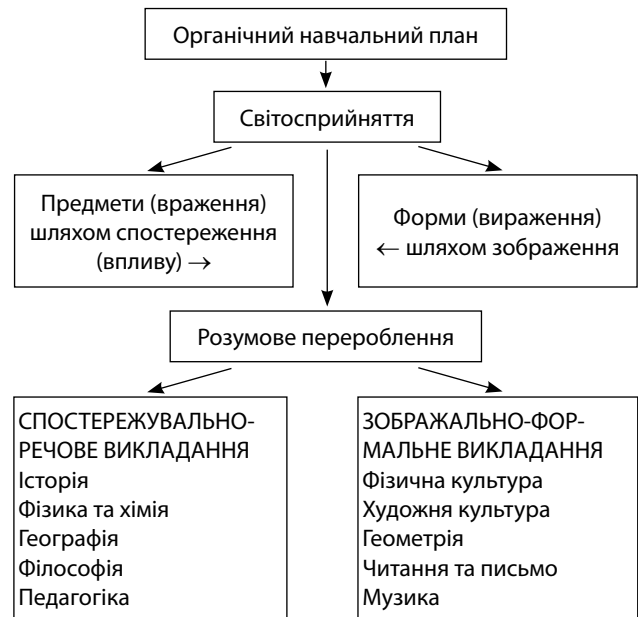

Рис. 1. Схема педагогічного процесу в школі дії (за В.А. Лаєм)

(історія, вчення про народне господарство, мораль, філософія та педагогіка). До другого – все те, що дає, на його думку, матеріал для «вираження»: зображення, експерименти, словесне зображення (мова), художнє зображення тощо [2].

Педагогічна та дослідницька діяльність В.А. Лая викликала значне зацікавлення педагогів різних країн. Це засвідчує книга Х.К. Кордсена «Обговорення» експериментальної дидактики. Відповідь В.А. Лая, де йдеться про працю німецького вченого «Експериментальна дидактика», яка була перекладена багатьма мовами: російською (професор О.П. Нечаєв), угорською (З.Дьорі), шведською (Е.Вестберг), англійською, японською, італійською, французькою. Адже В.А. Лай належав до тих авторів, від яких зникають чути завжди щось нове [6, с. 22].

У діяльності своєї школи В.А. Лай спирався на такі принципи: соціальний та етичний, індивідуальності, асиміляції та духовного зростання, взаємовідношення (кореляції), періодичності інстинктів, творчої діяльності та самодіяльності, гігієнічний. Сутність і значення перерахованих принципів німецький педагог висвітлює у праці «Школа дії. Реформа школи відповідно до потреб природи і культури». Розкриємо зміст кожного з них.

Соціальний та етичний принципи. Про ці принципи педагог писав: «Учення про цінності, питання про мету існування, про вище благо є одними із найскладніших проблем філософії, а ідеї про мету виховання і навчання становлять концентрацію життєвого досвіду й освіти, особливо філософії освіти» [4, с. 67].

Суспільне життя, вплив соціуму, «дух» сім'ї, товариства, класу, соціальної сфери – першооснова моральної освіти. На думку В.А. Лая, школа дії

відкриває доступ до школи соціального життя; вона формує клас у суспільство, у колектив гри і праці. Але за такого підходу потрібні планомірні етичні повчання, які відповідають дитячій психології і, відповідно до особистого досвіду та простих спостережень дитини, мають природну, людську основу. Велике значення в соціальному та етичному навчанні, за В.А. Лаям, належить організації і трактуванню шкільного класу як трудового колективу (*Arbeitsgemeinschaft*). Учні повинні привчатися до соціального спостереження, перероблення одержаної інформації та зовнішнього вираження. У цьому випадку виражати – означає поводити себе як член класу, організованого суспільства. Виявлення моральних та етичних почуттів, діяльність інтелекту та інстинктів, мислення, діяльність взагалі – це все, на думку засновника школи дії, має бути представлене на шкільних уроках. В одній зі своїх праць В.А. Лай писав: «Чим багатогранніші індивідуальності, тим багатшою і морально пліднішою буде взаємодія між членами класної спільноти (групади)» [там само, с. 70].

З огляду на викладене, можемо констатувати, що ці принципи пов'язані з соціальним життям дитини і, отже, приводять до розвитку соціальної педагогіки.

Принцип індивідуальності. У педагогічній концепції В.А. Лая велике значення надавалося індивідуальним особливостям учнів. Індивідуальність, на його думку, є головним принципом етики, який має домінувати у процесі виховання та навчання дитини. Щодо цього він писав: «Лише розвиток індивідуальних особливостей дає змогу рухати культуру і суспільне життя вперед. Розвиток особистих схильностей і прояв їх у будь-якій професії становить особисте щастя кожної людини... Тому ми повинні вимагати розвитку індивідуальності в інтересах окремої особистості, так само як і для загального блага» [там само, с. 73]. В.А. Лай вказував на індивідуальні відмінності темпу кожної людини, від якого, з погляду психологічної теорії, залежать її індивідуальні якості, відмінності пам'яті, уваги, фантазії, образотворчої діяльності тощо. Ці особливості мають велике значення для добору методів навчання, оцінювання досягнень учнів і для обрання ними майбутньої професії. Методику досліджень, що стосуються виявлення індивідуальних відмінностей школярів, В.А. Лай представив у науковій праці «Експериментальна дидактика». Зокрема, у ній він зазначав, що деякі індивідуальні задатки з'являються дуже рано – в інстинктах та іграх [5, с. 412].

Принцип індивідуальності, на думку педагога, безпосередньо торкається питань вибору навчального матеріалу, навчальних методів, формування класної спільноти, кількості учнів у класі та поділу за статтю. Він стверджував, що навчальний план і навчальні методи в школі дії мають будуватися і добиратися для дітей не лише як для учнів, а й як для індивідуумів. Кожна дитина, з погляду В.А. Лая, має вроджені особливості сприймання, перероблення

та вираження. Тому, добираючи матеріал і навчальні методи, потрібно піклуватися про те, щоб усі аспекти дитячого інстинктивного життя могли виявитися в дії, щоб розвивалися задатки кожної дитини. Вчений зауважував, що велика кількість учнів у класі не дає змоги вчителю приділяти достатню увагу індивідуальності дитини [4, с. 75–77].

Принцип асиміляції та духовного зростання. Діти за своєю природою мислять та діють, наслідуючи когось або щось. Тому, як зазначав В.А. Лай, звичні асоціації визначають спосіб виховання та засвоєння нового, яке, в свою чергу, відповідно до основного педагогічного принципу, впливає на уже сформоване. Цей процес він визначає як уподібнення (асиміляція) [там само, с. 78]. На його думку, органи зору та слуху мають наповнюватися духовними відчуттями і перебувати під їх контролем. Таке бачення спонукало В.А. Лая сформулювати головне завдання виховання та навчання щодо духовного розвитку особистості: виховання та навчання мають спиратися на вроджені та вже набуті реакції, утвердити і розвинути у психіці учня системи асиміляції, необхідні для повного і гармонійного існування. Це означає, що вони мають створити ціннісні тенденції до асиміляції в технічній, науковій, художній та моральній сферах і надати їм гармонійного, природного і культуровідповідного спрямування. Принцип асиміляції потребує насамперед, щоб для всіх класів, відповідно до напрямів духовного зростання, добиралася адекватний, з погляду дитячої психології, навчальний матеріал.

Отже, можемо констатувати, що школа дії забезпечує різнобічну формальну освіту, яка надається паралельно з природним розвитком, а в поєднанні з принципом реакції приводить до шкільної організації та вироблення навчальних планів і методів.

Принцип взаємовідношення (кореляції). Відчуття людини становлять не лише матеріал для інтелектуального, етичного та естетичного розвитку, а й спрямовують органи чуття, думки до дії. В.А. Лай довів, що лише шляхом подразнення та функціонування органів чуття розвивається чуттєво-руховий апарат і свідомість [там само, с. 81]. Теоретичною основою школи дії є педагогічний принцип реакції, який спирається на розвиток чуттєво-рухового апарату та його функцій. На думку вченого, свідомість та нервова система перебувають у нерозривній єдності, а паралельно з психічними процесами у нервовій системі відбуваються й фізіологічні. Духовне зростання, подібно до розвитку нервової системи, здійснюється шляхом розгалуження (диференціації) та взаємодії (кореляції), яка його супроводжує. Тому в процесі викладання, згідно з висновками В.А. Лая, навчальний матеріал має добиратися, систематизуватися і розкладатися на природничо-науковий та гуманістичний цикли відповідно до потреб природи і культури. Природничо-науковий та гуманістичний навчальний матеріал засновник школи дії об'єднує під назвою «речове викладання» (*Sacheunterricht*). Воно насамперед базується на

спостереженні, сприйманні та засвоєнні матеріалу, тобто має пасивний характер. На перший план висуваються початкова сенсорна ланка реакції, враження, зміст. Як зазначав В.А. Лай, речове викладання має ґрунтуватися на спостереженні. Після цього розпочинається розумове перероблення власних спостережень, почерпнутих з підручника або від учителя, тобто тих, які базуються на особистому досвіді учнів. Це перероблення відбувається відповідно до установлених норм логіки, етики та естетики і переходить саме по собі у вираження. Між руховою та моторною фазами реакції лежить розумове перероблення, яке зв'язує ці фази. Усі згадані вище три моменти мають характер кругової залежності та є структурними компонентами кореляції. Так, зовнішнє вираження позначається на сприйманні, тобто зображально-формальне викладання впливає на спостережувально-речове. Завдяки розумінню логічного зв'язку предметів, що викладаються, стають можливими об'єднання предметів та взаємодія окремих частин навчального матеріалу. Тому школа дії базувалася на природній кореляції та різнобічному взаємозв'язку між предметами [там само, с. 82].

Принцип періодичності інстинктів. Анатомами та фізіологами встановлено, що майже всі органи людського організму проходять у своєму розвитку поперемінно періоди пришвидшеного та уповільненого росту. Паралельно з цією періодичністю здійснюються індивідуальні коливання реакцій. За В.А. Лаєм, учитель щоденно шляхом викладання впливає на розвиток сенсорно-моторного апарату та його реакцій і протягом кількох років планомірно впливає на розвиток органів та функцій дитини. У молодших класах, за спостереженнями педагога, домінує інстинктивна воля, у середніх – воля, яка керується свідомістю й утилітарними міркуваннями, у старших класах вступає у свої права розумна воля, яка підкоряється нормам розуму.

Принцип періодичності реакцій тісно взаємопов'язаний із принципом асиміляції. Тому, на думку В.А. Лая, викладання має базуватися на інстинктах, які виявляються переважно в іграх (прагненні до діяльності, яке поширюється однаково на органи чуття і руху; боротьбі, суперечностях, змаганні); соціальних інстинктах (зближенні, прагненні виразити себе, потязі до знань) [там само, с. 87–92].

Отже, принцип періодичності реакцій має відігравати важливу роль у процесі організації шкільної системи. Школа дії, спираючись на цей принцип, прагнула побудувати органічну шкільну систему, турбуючись про дитячу психіку, більш об'єктивне оцінювання успіхів учнів, що залежать від індивідуальних коливань.

Принцип творчої діяльності та самодіяльності. У кожній дитини є потреба самодіяльності у всіх сферах фізичного та духовного життя, яка недостатньо виражається в дитячих іграх. Завдання вчителя під час навчання учнів – стежити за розвитком їхньої самодіяльності.

Згідно з ідеями В.А. Лая, самостійність є самостійною реакцією, а самостійна реакція, середньою ланкою якої є розумове перероблення, приводить до продуктивної праці, творчої дії. На його переконання, у процесі виховання дитина повинна мати достатньо часу в своєму життєвому просторі для самостійного розвитку, вияву задатків, а школа дії має забезпечити умови для цього у межах класної та шкільної спільноти [там само, с. 93].

Гігієнічний принцип. Сутність цього принципу В.А. Лай розкривав так: керівництво школи має враховувати, що згідно з основним біологічним процесом реакції, щоденне навчання протягом кількох годин інтенсивно впливає на сенсорно-моторний апарат і нервову систему учня. Обмін речовин сенсорно-моторного апарату, нервової системи і всього організму становить єдине ціле, тому порушення одного викликає порушення іншого, а поліпшення чи затримка обміну речовин означають покращення або ж погіршення здоров'я [там само, с. 94–99].

В.А. Лай на основі багаторічних спостережень за дітьми в школі довів, що організація навчально-виховного процесу в тодішній школі негативно впливала на стан здоров'я та фізичний розвиток учнів. Педагог зауважував, що зазвичай в теорії і практиці навчання недостатня увага приділяється моториці як складовій процесу реакції. Такий підхід призводить до того, що дітей змушують нерухомо сидіти протягом багатьох годин. Отже, гігієнічний принцип вказує, що школа словесного навчання та сидіння (Lern-und-Sitzschule) має стати школою дії, яка зможе задовольнити всі потреби гігієни.

Отже, ми дійшли висновку, що ідеї представників реформаторської педагогіки, зокрема В.А. Лая, заслуговують на увагу сучасних науковців. Адже гуманістичне виховання, врахування педоцентричного підходу в навчанні є актуальними і в наш час. Концептуальні положення педагогічної теорії В.А. Лая є важливим внеском у пізнання природи дитини та особливостей її розвитку. З цього погляду вихідним пунктом є саме життя дитини з її гармонійним розмаїттям реакцій. Враховуючи принципи, запропоновані основоположником школи дії, педагоги зможуть краще пізнати і зрозуміти особистість кожної дитини, розвинути її здібності й таланти. Адже сьогоднішнє нестабільне та непередбачуване життя потребує навчання у дії, яке дає змогу мислити критично та застосовувати свої знання відповідно до поставленої мети і перетворювати їх у дії.

Література

1. *Енциклопедія освіти* / Акад. пед. наук України; [головний ред. В.Г. Кремень]. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
2. *Константинов Н.А.* История педагогики / Н.А. Константинов, Е.Н. Медынский, М.Ф. Шабаева. – М.: Просвещение, 1982.
3. *Кравцова Т.О.* Проблема вивчення дитини в реформаторській педагогіці кінця XIX – початку XX століття: дис.

... канд. пед. наук: 13.00.01/ Тетяна Олександрівна Кравцова. – 2007. – 215 с.

4. Лай В.А. Школа действия. Реформа школы сообразно требованиям природы и культуры / В.А. Лай; авториз. пер. с нем. Е.Пашуканиса. – 2-е изд. – Петроград: Школа и жизнь, 1920. – 158 с.
5. *Experimentelle Didaktik. Ihre Grundlegung mit besonderer Rücksicht auf Muskelsinn, Wille und Tat* von Dr. W.A. Lay. – 2 Auflage. – Leipzig: Otto Nemnich Verlag, 1903. – 615 S.
6. *Cordtsen H.C. Eine «Beschreibung» der Experimentellen Didaktik. Erwiderung von W.A. Lay.* – Göttingen. Dieterichsche Univ. – Buchdruckerei, 1906. – 32 S.

Анотації

Людмила ВЕРЕМЮК

Основоположні принципи школи дії у педагогічній спадщині В.А. Лая

У статті висвітлено педагогічні погляди німецького вченого, теоретика експериментальної педагогіки, засновника школи дії В.А. Лая. Розкрито зміст основних принципів його школи. Наголошено на значенні педагогічної теорії вченого та ідей реформаторської педагогіки для розроблення проблеми виховання дитини.

Ключові слова: реформаторська педагогіка, школа дії, органічний навчальний план, основоположні принципи.

Людмила ВЕРЕМЮК

Основополагающие принципы школы действия в педагогическом наследии В.А. Лая

В статье освещены педагогические взгляды немецкого учёного, теоретика экспериментальной педагогики, основателя школы действия В.А. Лая. Раскрыто содержание основных принципов его школы. Подчёркнуто значение педагогической теории учёного и идей реформаторской педагогики для разработки проблемы изучения ребёнка.

Ключевые слова: реформаторская педагогика, школа действия, органический учебный план, основополагающие принципы.

Ljudmyla VEREMYUK

Basic principles of school of action in W.A. Lay's pedagogical heritage

Pedagogical views of the German scientist, the theorist of experimental pedagogy, founder of school of action W.A. Lay are cleared up in the article. Main principles' content of his school is opened. The value of the pedagogical theory of the scientist and the ideas of reformed pedagogy for the development problem of the study of a child emphasized.

Keywords: reformed pedagogy, school of action, organic curriculum, basic principles.

ПОДІЇ. ЗАХОДИ. ПРЕЗЕНТАЦІЇ

Шановні освітяни!

1–3 березня 2012 року в Київському Палаці дітей та юнацтва відбудеться III Міжнародна виставка «Сучасні заклади освіти – 2012».

Організатори виставки: Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Національна академія педагогічних наук України, компанія «Виставковий Світ» (Лист МОНмолодьспорту України №1/9-231 від 31.03.11 р.).

Розпорядженням Кабінету Міністрів України виставці «Сучасні заклади освіти» з 2010 року офіційно надано статус міжнародної та включено до переліку міжнародних виставок, що проводяться в Україні.

До участі у виставці «Сучасні заклади освіти – 2012» запрошуються: навчальні заклади вищої освіти – університети, академії, інститути, коледжі, технікуми; професійно-технічні училища; загальноосвітні школи, гімназії, ліцеї; позашкільні та дошкільні установи освіти; заклади післядипломної освіти, спеціалізовані курси, дистанційні центри навчання; академічні наукові установи; наукові та навчально-методичні центри навчання і виховання молоді; зарубіжні навчальні заклади, міжнародні організації та агенції; підприємства – виробники електронних та наочних засобів навчання та представництва світових компаній-виробників; асоціації, фонди, видавництва навчально-методичної літератури.

Широкомасштабна експозиція виставки 2011 року представила 745 провідних навчальних закладів, підприємств, видавництв з 27 регіонів України, а також учасників з Росії, Аргентини, Швейцарії, Китаю, Словаччини та Польщі. Свої програми на виставці презентували Американські Ради з міжнародної освіти (ACTR/ACCELS), Консультаційний центр освіти в США, Програми імені Фулбрайта в Україні, Німецька служба академічних обмінів (DAAD) та CampusFrance.

В церемонії урочистого відкриття виставки взяли участь і оглянули експозицію міністр освіти і науки, молоді та спорту України Д.В. Табачник, президент Національної академії педагогічних наук України В.Г. Кремень, президент Національного центру «Мала академія наук України» С.О. Довгий, директор компанії «Виставковий Світ» С.В. Рудько, виконавчий директор освітанських заходів компанії «Виставковий Світ» В.В. Сокол.

За інф. сайту III Міжнародної виставки
«Сучасні заклади освіти – 2012»
www.vsosvita.com.ua